

mandelbaum *verlag*

erscheint auch in der Buchreihe der Österreichischen Zeitschrift für Volkskunde,
Neue Serie Band 28

anlässlich der Ausstellung / u příležitosti výstavy:
Vertriebene und Verbliebene erzählen. Tschechoslowakei 1937–48
(Österreichisches Museum für Volkskunde, 09. 02. 2016–10. 04. 2016)

Spojování rozdělené minulosti. Československo 1937–48. Vzpomínky Čechů,
Němců, Rakušanů a Slováků
(Novoměstská radnice Praha, 08. 02. 2016–06. 03. 2016)

Rozdelené spomienky. Československo 1937–48. Česi, Nemci, Rakúšania a Slováci
(Univerzitná knižnica v Bratislave, 11. 02. 2016–09. 04. 2017)

Georg Traska (Hg.)

GETEILTE ERINNERUNGEN

Tschechoslowakei, Nationalsozialismus
und die Vertreibung der deutschsprachigen
Bevölkerung 1937–1948

ROZDĚLENÉ VZPOMÍNKY

Soužití v Československu, nacistická okupace
a vyhnání německy mluvícího obyvatelstva
1937–1948

ROZDELENÉ SPOMIENKY

Spolužitie v Československu, nacistická
okupácia a vyhnanie nemeckých obyvateľov
1937–1948

mandelbaum *verlag*

Interviewer / Rozhovory:

Georg Traska, Terezie Vávrová, Andrej Čierny, Kristýna Hlavatá

Übersetzer / Překladatelé:

Anna Koubová (deutsch-tschechisch), Veronika Fričová (deutsch-slowakisch)

Redaktion / Redakce:

Georg Traska, Terezie Vávrová (tschechisch), Andrej Čierny (slowakisch)

Lektoren / Korektoři:

Tanja Gausterer, Josef Šebek, Eliška Jakubechová

Fördergeber / Sponzoři:

ZukunftsFonds
der Republik Österreich

BUNDESKANZLERAMT ■ ÖSTERREICH

www.mandelbaum.at

ISBN 978-3-85476-535-6

© mandelbaum *verlag* wien 2017

alle Rechte vorbehalten

Satz: KEVIN MITREGA

Umschlaggestaltung: MICHAEL BAICULESCU

Umschlagbild: Ausschnitt aus dem Familienalbum von Lothar Knessl (Breitenau /

Široká Niva, 1928); Still aus dem Interview mit Johanna Gerlichová (Prag, 2015)

Sämtliche Bildrechte liegen bei der Österreichischen Akademie der

Wissenschaften, Institut für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte

Druck: PRIMERATE, Budapest

INHALTSVERZEICHNIS / OBSAH

Einführung	8
Úvod	9
Kurzbiografien	24
Krátké životopisy	25
Nationalitäten, Familienidentitäten und Sprachen	50
Národnosti, rodinné identity a jazyky	51
Die Zeit des Nationalsozialismus	64
Doba národného socializmu	65
Die nationalsozialistischen Verbrechen und das Schicksal der Jüdinnen und Juden	82
Zločiny národného socializmu a osud Židů	83
Der Slowakische Nationalaufstand, seine Niederschlagung und die Evakuierung der deutschsprachigen Bevölkerung	98
Slovenské národné povstanie, jeho potlačenie nemeckou armádou a evakuácia nemeckých obyvateľov	99
Kriegsende	110
Konec války	111

Vertreibung und Zwangsarbeit	126
Vyhnání a nucené práce	127
Rückkehr der Evakuierten in die Slowakei und die Vertreibung	144
Návrat evakuovaných na Slovensko a ich vyhnanie	145
Bleiben und Gehen in Böhmen und Mähren	160
Setrvání a odchody – Čechy a Morava	161
Ein griechisches Flüchtlingskind in den entvölkerten Grenzgebieten	192
Řecké uprchlické dítě v právě vysídleném pohraničí	193
Ankommen in Österreich	200
Příchod do Rakouska	201
Relikte und Verschwinden einer Kultur	214
Pozůstatky a mizení jedné kultury	215
Index der Ortsnamen – Místopisný rejstřík	226

EINFÜHRUNG

»Bringing Together Divided Memory« ist der Titel eines EU-geförderten Projekts, das historische Perspektiven zum Thema »Nationalsozialismus und Vertreibung« aus Österreich, der Tschechischen Republik und der Slowakei in einer gemeinsamen zentraleuropäischen Erzählung vereint. Das Projekt basiert auf biografischen Video-Interviews, führt die persönlichen Erzählungen und Erinnerungen in einer dreisprachigen Darstellung zusammen und möchte auf diese Weise national begrenzte Narrative dekonstruieren. Es fokussiert den gegenwärtig durch Oral History fassbaren Zeitraum: die späten 1930er Jahre mit den zunehmenden nationalen Spannungen und der »Sudeten-deutschen Krise«, die Zerstörung des tschechoslowakischen Staates durch den deutschen Nationalsozialismus, den Zweiten Weltkrieg, die Aussiedlung der deutschsprachigen Bevölkerung aus der Tschechoslowakei 1945/46 bis zur Schließung des Eisernen Vorhanges durch die kommunistische Machtübernahme im Februar 1948. Die Nach- und Erinnerungsgeschichte dieser Vorgänge reicht bis in die Gegenwart.

Zwischen Dezember 2014 und Juli 2015 wurden 37 Interviews in den drei beteiligten Ländern – überwiegend in den jeweiligen (mehrheitlich gesprochenen) Landessprachen – geführt und auf Video aufgezeichnet. In der Tschechischen Republik oder der Slowakei wurde in einigen Fällen Deutsch als Interviewsprache gewählt, wenn das die Interviewpartnerinnen und -partner bevorzugten, einige Male auch deshalb, weil das Projekt die langsam verschwindenden deutschen Idiome dieser Länder dokumentieren wollte.

Die Ermittlung der Interviewpartner erfolgte in erster Linie über Anfragen in sozialen Medien oder über berufliche und private E-Mail-Verteiler. Auf diese Weise konnten viele Menschen erreicht werden, die noch nie über die betreffende historische Erfahrung interviewt wurden. Die Recherche über Institutionen wie etwa Vertriebenenorganisationen hat den Nachteil, dass häufig »erprobte« Interviewpartner vermittelt werden und dass diese in höherem Grad bestimmten kollektiven Narrativen folgen, die über Jahrzehnte in den Institutionen ausgebildet wurden.

ÚVOD

Pod titulem projektu »Bringing Together Divided Memory« jsme spojili historické pohledy na téma »nacionální socialismus a vyhnání« z České republiky, Slovenska a Rakouska do společného středoevropského příběhu. Projekt se skládá z biografických video-rozhovorů, spojuje vyprávění a vzpomínky v trojjazyčný popis tohoto období, a tak dekonstruuje narativy omezených národních příběhů. Projekt se zaměřuje na časový úsek pozdních 30. let, zachytitelný v současnosti orální historií – tedy na rostoucí národnostní napětí a »sudetoněmeckou krizi« jakožto počátek nacionálněsocialistického rozbití československého státu –, na druhou světovou válku, na vysídlení »Němců« z Československa v letech 1945/1946 a konečně na uzavření železné opony po převzetí moci komunisty v únoru 1948. Dozvuky těchto událostí a vzpomínky účastníků sahají až do současnosti.

37 rozhovorů bylo vedeno a natočeno mezi prosincem 2014 a červencem 2015 ve třech partnerských zemích, převážně ve (většinovém) jazyku dané země. V několika případech byla za jazyk rozhovoru zvolena v České republice či na Slovensku němčina, protože jí dal respondent přednost, někdy i proto, aby projekt zároveň dokumentoval pomalu mizející německé dialekty těchto zemí.

Respondenty jsme hledali především dotazy v sociálních médiích nebo přes profesní a soukromé mailing-listy. Tímto způsobem bylo možné nalézt mnoho lidí, s nimiž o této historické zkušenosti ještě nebyl veden rozhovor. Rešerše přes instituce, jako je Svaz vyhnanců, má oproti tomu nevýhodu, že zprostředkují častěji »ověřené« respondenty, kteří se v mnohem větší míře řídí určitým kolektivním narativem, jenž se v instituci během desetiletí vytvořil. Zvláštním kritériem při rešerši – v souladu s transnacionálním charakterem projektu – byla komplexnost biografí, které odporovaly národním buď-anebo: biografie lidí z česko-německých nebo slovensko (-maďarsko)-německých smíšených rodin, biografie vícejazyčně vyrůstajících lidí, biografie primárně německy mluvících Židů, kteří byli pronásledováni nacisty a – pokud přežili – byli po roce 1945

Ein besonderes Kriterium in der Recherche waren entsprechend dem transnationalen Fokus des Projekts komplexe Biografien, die dem nationalen Entweder-Oder widersprechen: etwa die Biografien von Menschen aus deutsch-tschechisch oder deutsch-slowakisch(-ungarisch) gemischten Familien und von mehrsprachig aufgewachsenen Menschen, von deutschsprachigen Nazigeignern oder primär deutschsprachig sozialisierten Jüdinnen und Juden, die von den Nazis verfolgt und, wenn sie überlebten, nach 1945 häufig wieder wegen ihrer Deutschsprachigkeit diskriminiert wurden. Deutlich »national« geprägte Erzählungen fanden ebenfalls ihren Platz im Projekt – als Selbstzeugnis einer einstigen Überzeugung oder in weitgehend ungebrochener Fortdauer der historisch eingenommenen Position bis in die Gegenwart.

In Bezug auf das Gesamtprojekt wurde eine möglichst große Vielfalt der historisch-biografischen Erfahrungsperspektiven angestrebt, um darin die Erkenntnismöglichkeiten und Handlungspotentiale deutlich zu machen, über die die Menschen im Geschichtsverlauf – auch unter totalitären oder kriegsbedingten Verhältnissen – sowie in ihrer biografisch-historischen Reflexion verfügten. Allgemeiner formuliert, zeichnet sich so – als das besondere Potential der Oral History – die Mannigfaltigkeit der Mikrogeschichten im Verhältnis zur politischen Makrogeschichte ab.

Als Methode wurde eine Mischform von biografischem und narrativem Interview gewählt. Die Einheiten dauerten durchschnittlich zwischen anderthalb und vier Stunden. Die Projektmitarbeiter der drei Länder entwickelten gemeinsame Leitfragen und adaptierten diese in Hinblick auf die einzelnen Interviewpartnerinnen und -partner. Am narrativen Interview orientierte sich das Projekt insofern, als das größte Gewicht auf den Erzählfluss der Personen gelegt wurde, um dem narrativen Rhythmus und der assoziativen Verkettung freien Lauf zu lassen, aber auch, um für den Videoschnitt ausreichend lange, ununterbrochene Erzählbögen zur Verfügung zu haben.

Zwischenfragen animierten zum autobiografisch dichten Erzählen. Sie betrafen die historisch-räumliche oder biografische Position einzelner Begebenheiten in der Gesamterzählung und fragten historische Details und Umstände nach, wo diese von besonderem geschichtswissenschaftlichem Interesse waren. Mitunter intervenierten die Interviewer, um den Erzählerinnen und Erzählern die Gelegenheit zur Korrektur einer Verwechslung zu geben (wenn etwa ein of-

zase často diskriminování kvůli své německojazyčnosti, biografie jiných německojazyčných odpůrců nacismu atd. Výrazně »národně« utvářené příběhy našly v projektu také své místo – jako svědectví o vlastním někdejším přesvědčení nebo víceméně nepřerušené historicky zaujaté pozice až do současnosti. V rámci celého projektu jsme se snažili o co největší rozmanitost perspektiv historicko-biografické zkušenosti, abychom poukázali na kognitivní možnosti a schopnosti jednat, jimiž lidé disponovali v průběhu historie, i za totalitních nebo válečných poměrů, i ve své biograficky-historické reflexi. Obecněji formulováno se zde tak rýsuje – jakožto mimořádný potenciál orální historie – rozmanitost mikrohistorie ve vztahu k politické makrohistorii.

Jako metodu jsme zvolili kombinaci biografického a narativního rozhovoru. Rozhovory trvaly v průměru mezi hodinou a půl a čtyřmi hodinami. Spolupracovníci ze tří zemí vypracovali hlavní společné otázky a přizpůsobili je jednotlivým respondentům. O narativní rozhovor usiloval projekt v tom slova smyslu, že kladl důraz především na plynulé vyprávění, aby se mohl volně rozvinout narativní rytmus a asociativní řetězení, ale také aby se pro střih videí získaly dostatečně dlouhé, nepřerušované narativní pasáže.

Doplňující otázky podněcovaly k autobiograficky zhuštěnému vyprávění. Jejich cílem byla historicko-prostorová nebo biografická reorientace vyprávění, aby se zajistila historická srozumitelnost a aby se při střihu vystačilo s minimem kontextualizace a vysvětlivek. Kromě toho se otázky týkaly historických detailů a okolností, které jsou důležité z hlediska historiografického výzkumu. Tazatelé také zasahovali, aby vyprávějící osoby upozornili na případnou záměnu (například když někdo datoval zážitek spojený evidentně s koncem války do roku 1944 namísto 1945).

Zpracování videorozhovorů bylo v první řadě vedeno záměrem vytvořit výstavu a videoinstalaci a také zveřejnit je online: všech 37 rozhovorů bylo nejprve sestřiháno do »videoportrétů« o délce 15 až 20 minut. Ty sledují chronologickou životopisnou osnovu, nepodávají ale vyprávěné biografie vcelku, nýbrž zhušťují výrazné úseky a vyprávěcké linie do autobiograficko-narativních »portrétů«. Všechny videoportréty jsou publikovány s titulky na kanálu Youtube https://www.youtube.com/channel/UC2vk8_FpOn2WedKqoowhNTA (zadejte do vyhledávání Youtube »IKT OEAW«).

fensichtlich mit dem Kriegsende verbundenes Ereignis auf 1944 statt 1945 datiert wurde).

Die Verarbeitung der Video-Interviews zielte in erster Linie auf eine Ausstellung und Video-Installation sowie auf eine Online-Publikation ab: Die 37 Interviews wurden zunächst in Video-Portraits von meist fünfzehn bis zwanzig Minuten Länge geschnitten. Diese folgen einem lebensgeschichtlichen, chronologischen Muster, bilden aber die erzählten Biografien nicht komplett ab, sondern verdichten markante Abschnitte und Erzähllinien in autobiografisch-narrativen Portraits. Alle Video-Portraits sind mit Untertiteln auf dem YouTube-Kanal https://www.youtube.com/channel/UC2vk8_FpOn2WedKqoowhNTA abrufbar sowie durch die Eingabe »IKT ÖAW« in die YouTube-Suchleiste zu finden.

Fünfzehn thematisch geschnittene Videos von etwa fünfzehn Minuten Länge bilden den Kern der Ausstellung und Video-Installation, die im Februar 2016 zeitgleich in Wien, Prag und Bratislava eröffnet wurde. Sie werden nicht im Internet veröffentlicht, solange die Ausstellung »auf Tour« ist. Einige Themen folgen dort chronologischen Abschnitten (NS-Zeit, Vertreibung, Kriegsende etc.), andere fokussieren bestimmte Handlungsorte (Brünn, Pressburg) oder bestimmte thematische Perspektiven (»Zwischen-Identitäten«, »Nachbarschaft und Freundschaft«, »Die Kulturlandschaft der Grenzgebiete«, »Das Erbe der Geschichte« etc.). In den thematischen Videos wird die Perspektivvielfalt der biografischen Interviews voll ausgeschöpft und durch den fortwährenden Sprachwechsel dramatisiert.

Das vorliegende Buch setzt bei den Themen der Ausstellung und Video-Installation an, formt deren räumliche Konzeption aber in eine chronologisch orientierte Kapitelfolge um. Außerdem erfordert und ermöglicht die schriftliche Verarbeitung einen deutlich anderen »Schnitt« als die Videos: Thematische Hauptmotive werden von längeren Abschnitten biografischen Erzählens kontextualisiert, sodass jede Passage eines »Sprechers« neben einer historischen Kernaussage auch ein Bild der Person in ihrer Erzählweise schafft. Diese Bildhaftigkeit stützt sich allein auf das Gewicht des gesprochenen Wortes in seiner abstrakten Erscheinung der Verschriftlichung – ganz anders als im Video, wo das Sprechen in seinem körperlich-gestischen Reichtum vermittelt wird.

Hinsichtlich des Gesamtprojekts, aus dem es entstand, siedelt sich dieses Buch bewusst in einem intermedialen Raum an und will die

15 tematicky sestříhaných videí o délce zhruba 15 minut tvořilo jádro výstavy a videoinstalace, která byla otevřena v únoru 2016 současně ve Vídni, Praze a Bratislavě. Videá nebyla zveřejněna na internetu, dokud probíhala výstava. Některá z témat jsou vymezena chronologicky (čas národního socialismu, vyhnání, konec války atd.), jiná se zaměřují na určitá dějiště (Brno, Bratislava) nebo tematické perspektivy: »Identity na pomezí«, »Sousedství a přátelství«, »Kulturní krajina pohraničí«, »Dědictví historie« atd. V tematických videích se plně uplatní množství perspektiv biografických rozhovorů a stále změny řečníků přispívají k jejich dramatičnosti.

Tato kniha navazuje na témata výstavy a videoinstalace, přetváří nicméně jejich prostorovou koncepci do chronologicky orientovaného sledu kapitol. Kromě toho písemné zpracování vyžaduje a umožňuje výrazně odlišný »střih« než videa: delší úseky biografického vyprávění vsazují hlavní tematické motivy do kontextu, takže každá pasáž jednoho vypravěče utváří vedle hlavní historické výpovědi také obraz osoby v jejím způsobu vyprávění. Tato názornost se zakládá pouze na váze mluveného slova v jeho abstraktní psané podobě – docela jinak než ve videu, kde je mluva zprostředkována v celkovém tělesně-duševním bohatství.

S ohledem na projekt, v jehož rámci vznikla, se tato kniha vědomě staví do intermediálního prostoru a chce čtenáře motivovat ke střídání médií – tohoto textu a videoportrétů publikovaných na internetu. Ale kniha samozřejmě mluví, právě tak jako ostatní části projektu, stejně dobře i sama za sebe.

Přepisy rozhovorů jsou založeny na mluveném slově. Přesto byly pro příjemnější čtení upraveny gramatické nesrovnalosti nebo syntaktické formy typické pro mluvený jazyk. Poznámky upřesňující historický a faktický kontext jsou do textu doplněny v hranatých závorkách, u složitějších případů jsou pak uvedeny v poznámkách pod čarou.

Při převádění textů z původních jazyků jsme všechny české a slovenské rozhovory přeložili do němčiny. Německé rozhovory byly – vzhledem k životním osudům – přeloženy buď do češtiny, nebo do slovenštiny. Tedy německá vyprávění vysídlenců nebo emigrantů z Čech, Moravy a Slezska byla přeložena do češtiny, naopak příběhy těch, kdo dětství strávili na Slovensku, do slovenštiny. V jakém jazyce rozhovor proběhl, je uvedeno v krát-

Leserinnen und Leser zum Wechsel zwischen den Medien – zwischen den hier abgedruckten Texten und den im Internet publizierten Video-Portraits – einladen, aber natürlich – ebenso wie die anderen Projektteile – für sich allein bestehen.

Die Transkriptionen orientieren sich bestmöglich am gesprochenen Wort. Zugunsten des Leseflusses wurden jedoch grammatikalische Unregelmäßigkeiten oder syntaktische Formen, die typisch für die gesprochene Sprache, im Schriftlichen aber unvorteilhaft sind, redigiert. Erläuterungen, die der historisch-faktischen Kontextualisierung dienen, werden im Fließtext in eckigen Klammern ergänzt, bei komplexeren Sachverhalten in Fußnoten ausgeführt.

Was die Übersetzung aus den Originalsprachen betrifft, wurden alle tschechischen und slowakischen Interviewpassagen ins Deutsche übertragen. Die deutschsprachigen Interviews wurden – je nach Bezugsrahmen einer Biografie – entweder ins Tschechische oder ins Slowakische übersetzt, das heißt, dass die deutschsprachigen Erzählungen der aus Böhmen, Mähren und Schlesien Vertriebenen oder Emigrierten ins Tschechische übertragen wurden, die Erzählungen jener, die ihre Kindheit in der Slowakei verbrachten, ins Slowakische. In welcher Sprache ein Interview geführt wurde, wird in den Kurzbiografien ab Seite 24 angeführt. Einen mehrsprachigen Index der Ortsnamen finden Sie auf Seite 226.

DER HISTORISCHE HINTERGRUND

Die im Herbst 1918 proklamierte Tschechoslowakische Republik übernahm in ihren neuen Staatsgrenzen die ethnische Vielfalt der zusammengebrochenen k.u.k. Monarchie. Hinsichtlich Böhmens, Mährens und Schlesiens beriefen sich die Staatsgründer zugunsten territorialer Ausdehnung und eines funktionstüchtigen Wirtschaftsraumes auf die historischen Grenzen. Die Einbeziehung der Slowakei und der Karpato-Ukraine konnte sich allerdings nicht auf historisches Recht berufen und folgte dem Ziel, unter dem Begriff des »tschechoslowakischen Volkes« eine solide politisch-ethnische Mehrheit vor allem gegenüber den Deutschen zu schaffen. 1921 wurden 8,8 Millionen Tschechen und Slowaken gezählt, 3,2 Millionen Deutsche, 700.000 Magyaren, 500.000 Russen, Ukrainer und Russinen (auch »Ruthenen« oder »Karpato-Ukrainer«), knapp 200.000 Juden, 100.000 Polen und noch weitere kleinere Gruppen. (Die hier und im Folgenden genannten Zahlen von Volksgruppen folgen staatlichen Erhebun-

kých životopisech začínajících na stránce 25. Vícejazyčný rejstřík místních názvů čtenáři najdou na straně 226.

HISTORICKÝ ÚVOD

Při svém vzniku v roce 1918/1919 převzalo Československo etnickou rozmanitost rozpadnuvší se podunajské monarchie. V případě Čech, Moravy a Slezska se zakladatelé státu opírali o fungující hospodářský prostor v historických hranicích. Avšak připojení Slovenska a Zakarpatské Ukrajiny se nemohlo opírat o historické právo a mělo za cíl vytvořit pod novým pojmem »československý lid« jistou politicko-etnickou většinu, a to zejména proti Němcům.

1921 bylo sečteno 8,8 milionů Čechů a Slováků, 3,2 milionů Němců, 0,7 milionů Maďarů, půl milionů Rusů, Ukrajinců a podkarpatských Rusínů, téměř 200 000 Židů, 100 000 Poláků a další menší skupiny. (Zde uváděná čísla etnických skupin jsou ze státních průzkumů, v nichž etnické překryvy u obyvatel Československa nebyly brány v úvahu.) Němečtí Češi, němečtí Moravané a němečtí Slezané se z iniciativy Čechů, kteří stáli na straně válečných vítězů, stali ve Versaillských smlouvách součástí tohoto státu z donucení.

Koncepce státu kolísala mezi mnohonárodnostním státem po vzoru Švýcarska a národním státem, v němž žily »národnostní menšiny« vedle československého »státotvorného národa«. I když se prosadil národní stát, bylo Československo funkční parlamentní demokracií se stejnými občanskými právy pro všechny obyvatele a s dalekosáhlými právy pro menšiny. Chybělo však plnohodnotné zrovnoprávnění stejně jako politicky rovné zacházení se všemi regiony ze strany centralistické pražské vlády.

Stejně jako mnoho států střední Evropy meziválečné doby trpělo i Československo napětím mezi národnostními a jazykovými skupinami, přičemž toto napětí zůstávalo únosné, dokud se odehrávalo v demokratickém rámci. Národní agitace podněcovala, především v mnohojazyčných městech, také pozitivní soutěživost při zakládání kulturních a vzdělávacích institucí.

Hospodářská krize 30. let se v průmyslu převážně německy mluvícího pohraničí státu projevila mnohem výrazněji než ve vnitrozemí. Mezi Němci bylo v roce 1936 třikrát více nezaměstnaných než mezi Čechy. Centrální československá vláda se příliš nesnažila tento rozdíl vyrovnat, což posilovalo separatistickou Sudetoněmeckou stranu (Sudentendeutsche Partei, SdP) v čele s Konradem Henleinem